

Miroslaw J. LESZKA*

ROLA CARA PIOTRA (927-969) W ŻYCIU BUŁGARSKIEGO KOŚCIOŁA

Kilka uwag**

*Jawileś się jak gwiazda światła, co rozpromienia ziemskie strony,
Księcia ciemności, wroga, przepędzając.
Usta grzeszne, pokus pełne, piękności twych dobroci sławić są godne,
carze Piotrze¹.*

Car Piotr, panujący w Bułgarii w latach 927-969, jest uznawany za władcę koncentrującego swoją uwagę na sprawach Kościoła, dbającego o jego interesy, ostro zwalczającego herezję, a do tego człowieka zafascynowanego życiem monastycznym i głęboko religijnego. Jest jedynym władcą bułgarskim uznanym za świętego, z oficjalnym kultem. Przy tym, co warto zaznaczyć, to wyjątkowe skupienie się na kwestiach kościelnych, jak chcą niektórzy badacze, jest wyrazem jego słabości jako panującego. To jego czyni się odpowiedzialnym za kryzys i upadek państwa bułgarskiego, który nastąpił raptem w dwa lata po jego śmierci (971)².

* Prof. dr hab. Miroslaw J. Leszka – profesor tytularny w Katedrze Historii Bizancjum w Instytucie Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: miroslaw.leszka@uni.lodz.pl.

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/14/M/HS3/00758 (*Państwo bułgarskie w latach 927 - 969. Epoka cara Piotra I Pobożnego*).

¹ *Služba carowi Piotrowi*, w: Й. Иванов, *Български старини из Македония*, ред. Д. Ангелов, София 1970, 387, tłum. J. Pietrow, w: *Ziemscy aniołowie niebiańscy ludzie. Anachoreci w bułgarskiej literaturze i kulturze*, wyb., wstęp G. Minczew, Białystok 2002, 66.

² Na temat rządów Piotra i ich oceny zob. m.in.: В.И. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, t. 1/2: *Първо българско Царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*, София 1927, 516-589; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London 1975, 67-72; J.V.A. Fine, *A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter I (927 - 969)*, „Byzantine Studies” 5 (1978) 88-95; tenże, *The Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, 160-189; И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България. VII-XIV в.*, София 2006, 271-307; I. Biliarsky, *St. Peter (927-969), Tsar of the Bulgarians*, w: *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. V. Gjuzelev – K. Petkov, Sofia 2011, 173-188; П. Павлов, *Векът на цар Самуил*, София 2014, 11-36 i 53-69;

Celem niniejszego tekstu nie jest gruntowne, całościowe przedstawienie polityki kościelnej Piotra i jego postawy religijnej, a jedynie naszkicowanie kilku aspektów tychże obszernych zagadnień. W obrębie moich rozważań znajdują się następujące kwestie: udział Piotra w uzyskaniu dla arcybiskupa bułgarskiego tytułu patriarchszego, jego stanowisko wobec herezji bogomilskiej oraz związku ze środowiskiem bułgarskich mnichów.

1. Rola Piotra w uzyskaniu tytułu patriarchszego dla arcybiskupa bułgarskiego³. W miarę upływu czasu przyjęta w roku 870⁴ formuła statusu bułgarskiego Kościoła zużyła się. Zależność od Bizancjum, nawet ograniczona, z pewnością ciążyła Bułgarom. Tym, który ostatecznie zerwał jakąkolwiek formę zwierzchności Konstantynopola nad Kościołem bułgarskim, dla zdecydowanej większości współczesnych uczonych, był Symeon (893-927). Nie dość, że jemu przypisuje się to posunięcie, to jeszcze wskazuje się, że doprowadził jeśli nie do przekształcenia arcybiskupstwa bułgarskiego w patriarchat, to przynajmniej do ogłoszenia jego głowy patriarchą⁵.

Jednak analiza źródeł dotyczących kwestii uzyskania autokefalii i podniesienia arcybiskupa bułgarskiego do godności patriarchy, którymi są: *Spis bułgarskich arcybiskupów*⁶, glosa Michała Dewola do *Historii syntomos* Jana

M.J. Leszka – K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura, 866-969*, Warszawa 2015, 149-188.

³ Szerzej na temat starań o tytuł patriarchszy dla arcybiskupa Bułgarii w tym okresie pisałem w artykule: *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w 1. poł. X wieku*, *VoxP* 33 (2013) t. 59, 581-590. Z tego względu w tym miejscu przytoczę jedynie najważniejsze ustalenia, koncentrując się na powiązaniach Piotra z tą kwestią.

⁴ Na temat statusu bułgarskiego Kościoła w dobie Borysa-Michała, por. W. Swoboda, *L'origine de l'organisation de l'Église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinople (870-919)*, „*Byzantinobulgarica*” 2 (1966) 67-81; Г.Г. Литаврин, *Введение христианства в Волгарию (IX – начало X в.)*, w: *Принятие христианства народами центральной и юго-восточной Европы и крещение Руси*, red. Г.Г. Литаврин, Москва 1988, 306-307; Б. Николова, *Устройство и управление на българската православна църква (IX - XIV век)*, София 1997, 38-42; L. Simeonova, *Diplomacy of the Letter and the Cross: Photios, Bulgaria and the Papacy 860s - 880s*, Amsterdam 1998, 268-269; В. Гюзелев, *Бележки върху иерархическия статус на Българската църква и нейния върховен предстоител през първия век от покръстването 865-971*, w: *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православие и неговата специфика в Българските земи*, red. Г. Бакалов, София 1999, 98-107; И. Божилов, *Българската архиепископия XI-XII век. Списъкът на българските архиепископи*, София 2011, 17-32; Leszka – Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 43-52.

⁵ Por. moje rozważania w pracy *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, *Byzantina Lodziensia* 15, Łódź 2013, 248-258.

⁶ [*Spis bułgarskich arcybiskupów*], ed. И. Божилов, *Българската архиепископия*, s. 102, 18-23, tłum. fragmentów A. Brzóstkowska: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 4: *Pisarze z VIII-XII wieku*, wyd. A. Brzóstkowska – W. Swoboda, Warszawa 1997, 127-128: „Damian, w Dorostolon, obecnej Dristrze. Za jego czasów Bułgaria została uczczona autokefalią [lub osiągnęła autokefalię – M.J.L.]. On [zaś] został ogłoszony patriarchą przez senat cesarski na rozkaz cesarza Romana Lekapena, a potem deponowany przez Jana Tzimiskesa”. Szerzej na temat tego

Skylitzesa⁷ oraz tekst zatytułowany *O kanonicznym położeniu Justiniana Prima*⁸, prowadzi do wniosku, że dwa pierwsze źródła wiążą ten fakt z osobą cesarza Romana Lekapena (920-944), a trzeci, ostatni tekst wskazuje, że stało się to w ramach jakiegoś układu, którego sygnatariuszem ze strony bułgarskiej był car Piotr. Co do kwestii uzyskania przez arcybiskupa Bułgarii tytułu patriarchy, to wspomina o tym jedynie *Spis bułgarskich arcybiskupów*, łączący ją z uzyskaniem autokefalii. W tej sytuacji fakt ten należałoby wiązać z układem

źródła zob. W. Swoboda, *Bułgaria a patriarchat konstantynopolitański w latach 870-1018*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4: Historia, Warszawa 1972, 57-58; В. Тъпкова-Займова, *Дюканжов списък*, „Palaeobulgarica” 24/3 (2000) 21-49; Божилов, *Българската архиепископия*, s. 93-101. O Damianie: W. Swoboda, *Damian*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, VIII: *Suplementy i indeksy A-Ž*, red. A. Gašiorowski – G. Labuda – A. Wędzki, Wrocław 1991, 13-14; Г.Г. Литаврин, *Христианство в Болгари 927-1018 гг.*, w: *Христианство в странах восточной, юго-восточной и центральной Европы на пороге второго тысячелетия*, ред. Б.Н. Флоря, Москва 2002, 141-142; Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в. История, археология, култура и изкуство*, Варна 2007, 158-160; Г. Атанасов, *Първата българска патриаршийска кафедра в Дръстър и патриарх Дамян*, в: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, ред. П. Георгиев, Велико Търново 2007, 179-196. Por. też S. Angelova – G. Prinzing, *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistria*, w: *Средновековна християнска Европа: Изток и запад. Ценности, традиции, обичуване*, ред. В. Гюзелев – А. Милтенова, София 2002, 726-730 (tu próba identyfikowania zwłok znalezionych w grobie w patriarszym kościele w Dristrze z postacią Damiana; contra Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър*, s. 158-160).

⁷ Por. Joannes Scylitzes, *Synopsis historiarum* XVI 43, ed. I. Thurn, CFHB (Series Berolinensis) 5, Berlin 1973, 365, 8-11. Michał z Dewola pisze, że cesarz Bazyli II potwierdził autokefalię bułgarskiego biskupstwa, którą cieszyło się ono za „starego Romana” (Romana Lekapena). Informacja zapisana została w początkach XII w. Na temat charakteru dopisków biskupa Michała z Dewola do dzieła Jana Skylitza zob. J. Ferluga, *John Scylitzes and Michael of Devol*, w: tenże, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 337-344.

⁸ Por. *Περὶ τῆς Πρώτης καὶ Δευτέρας Ἰουστινιανῆς ἐκ τῶν μετὰ τὸν κώδικα νεαρῶν τίτλος β' διάταξις γ'*, ed. G. Prinzing, w: *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 5 (1978) 279, 37-42 (Scor. gr. X-II-10, fol. 377^v). Jest tu mowa o tym, że bułgarski Kościół był autokefaliczny i dysponował przywilejami pochodzącymi nie tylko od Bazylego II i Romana Lekapena, kiedy to był zawarty układ z carem Bułgarów Piotrem, ale również wywodzącymi się z dawnych praw. Na temat tego źródła zob. Prinzing, *Entstehung und Rezeption*, s. 269-278; Т. Кръстанов, *Испански бележки за транслатио на Юстиниана Прима с българската църква преди 1018 г.*, „Шуменски Университет Епископ Константин Преславски. Трудове на Катедрите по история и богословие” 6 (2004) 80-84; tenże, *Титлите екзарх и патриарх в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан екзарх от Рим и патриарх на българските земи*, w: *Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учреждаването на Българската екзархия*, ред. Г. Ганев – Г. Бакалов – И. Тодев, София 2006, 79-80. W źródle tym Kościół bułgarski ukazany jest jako spadkobierca kościelnych praw Justyniana Prima. Na temat arcybiskupstwa Justyniana Prima powstałego w czasach Justyniana I pisał niedawno S. Turlej, *Justiniana Prima. Niedoceniony aspekt polityki kościelnej Justyniana*, Notos – Scripta Antiqua et Byzantina 8, Kraków 2011.

pokojowym z czasów Romana Lekapena i Piotra. Jedyny zaś znany nam układ to ten z roku 927⁹. Według niektórych uczonych, kłóci się z tym informacja znajdująca się w tzw. *Taktykonie Beneszewicza*, źródle współczesnym panowaniu Romana Lekapena, różnie jednak datowanym (921/927; 934/944). Zgodnie z nią duchowny stojący na czele bułgarskiego Kościoła określany jest mianem „arcybiskupa Bułgarii”¹⁰. Przy zaakceptowaniu datowania *Taktykonu* w przedziale lat 934-944, jak to czyni jego wydawca Nicolas Oikonomides, data 927 jako moment uznania przez Konstantynopol arcybiskupa bułgarskiego patriarchą byłaby przynajmniej z pozoru nie do zaakceptowania¹¹. Wydaje się jednak, że raczej mają ci uczeni, którzy wskazują na możliwość niedokładności *Taktykonu* w tej kwestii¹².

Scharakteryzowane źródła nie wiążą aktu nadania tytułu patriarchy z czasami Symeona Wielkiego. Wydaje się, jednak, że mógł on – w związku z proklamowaniem się basileusem Bułgarów – doprowadzić do podniesienia prestiżu arcybiskupa bułgarskiego poprzez ogłoszenie go patriarchą, choć akt ten bez akceptacji Bizancjum, miałby tylko znaczenie wewnątrzbułgarskie¹³. Byłby natomiast wyraźnym znakiem zerwania jakiegokolwiek formy zależności od Konstantynopola w sferze kościelnej.

Jeśliby przyjąć takie rozumowanie to zasługą Piotra byłoby podążanie w kierunku wytyczonym przez ojca. On i jego otoczenie, które, jak można by rzec, odziedziczył po ojcu, uznało, że musi zadbać o to, by Bizantyńczycy uznali prawo arcybiskupa Bułgarii do noszenia tytułu patriarchy tak, jak wpisali w swoje żądania wobec Bizantyńczyków kwestię noszenia przez Piotra tytułu basileusa. Przekazy źródłowe, którymi dysponujemy, nie pozwalają na stwierdzenie z całą pewnością, że wątek tytułu patriarchszego dla głowy Kościoła bułgarskiego podniesiony został w czasie pokojowych negocjacji z 927 r., choć z logicznego punktu widzenia taka ewentualność jest jak najbardziej prawdopodobna i dlatego akceptowana przez wielu uczonych. Źródła pozwalają jedynie na stwierdzenie, że stało się to w ramach jakiegoś porozumienia/układu zawartego przez Piotra i Romana Lekapena, a więc między rokiem 927 a 944. Problem w tym, że, jak wspominałem powyżej, o innym układzie bułgarsko-bizantyńskim z tego okresu, poza tym z 927 r., nic nie wiemy. Nie

⁹ Na temat tego układu pisał ostatnio C. Звездов, *Договорът от 927 година между България и Византия*, „История” 23 (2015) 264-277.

¹⁰ *Taktikon (Beneševića)*, ed. N. Oikonomidès: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 245, 17.

¹¹ Пор. пр. Николова, *Устройство и управление*, s. 45.

¹² Пор. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines*, s. 237-238. Пор. Божилов, *Българската архиепископия*, s. 40; Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър*, s. 150-154; zob. również В. Търкова-Займова, *Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква*, w: *1100 години Велики Преслав*, t. 1, ред. Т. Тотев, Шумен 1995, 178; S. Pirivatrić, *Some Notes on the Byzantine-Bulgarian Peace Treaty of 927*, „Byzantinoslovaca” 2 (2008) 44-45.

¹³ Tytuł patriarchszy dla arcybiskupa bułgarskiego i ewentualne powołanie patriarchatu wymagało zgody czynników zewnętrznych (cesarza bizantyńskiego i patriarchy Konstantynopola, soboru).

tak dawno ciekawą propozycję w tym zakresie przedstawił Todor R. Todorow, który wskazał, że mogło nastąpić to wkrótce po przejściu tronu patriarchy Konstantynopola przez Teofilakta Lekapena (933)¹⁴. Wiąże to z obecnością wysłanników papieża w Konstantynopolu, jak również z wizytą Marii-Ireny na dworze Romana Lekapena. Bułgarski uczony określa nadanie arcybiskupowi bułgarskiemu prawa do noszenia tytułu patriarszego mianem: „ostatniego podarunku ślubnego dla panującej w Presławiu pary”¹⁵. Hipoteza to interesująca, choć u jej podstaw leży dość kontrowersyjna teza funkcjonująca w literaturze bułgarskiej o istnieniu w X w. w Bułgarii, tzw. wielkiej idei, która sprowadzać się miała do przejścia przez Bułgarów władzy w Konstantynopolu i zbudowanie słowiańsko-greckiego imperium¹⁶. Jej orędownikiem miał być Symeon I Wielki, a porzucić, według Todorowa, Piotr, po śmierci Krzysztofa w 931 r., swojego teścia a syna Romana Lekapena i jego współrządcy. Ten ostatni fakt oznaczał, że ani Piotr, ani jego synowie zrodzeni z Marii-Ireny nie mogli pretendować do dziedziczenia po Krzysztofie władzy. Nie wdając się w polemikę z tym poglądem, warto zwrócić uwagę, w kontekście analizowanego tematu, że jej przyjęcie czyniłoby z Piotra w pełni odpowiedzialnego za wyniesienia arcybiskupa bułgarskiego do patriarszej godności wbrew zamysłowi Symeona.

Bez względu czy przyjmimy opcję roku 927 czy 933/934 to trzeba wyraźnie stwierdzić, że to Piotr jest w ostatecznym rozrachunku odpowiedzialny za to, że arcybiskup Bułgarii stał się patriarchą. Był to niewątpliwie sukces stosunkowo przecież młodego bułgarskiego Kościoła i nie ma znaczenia czy miał on być wyrazem rezygnacji Presławia z dążeń do podporządkowania sobie Konstantynopola czy też nie.

2. Stanowisko Piotra wobec herezji bogomilskiej. Z panowaniem Piotra wiąże się także narodziny herezji bogomilskiej¹⁷. Nie jesteśmy w stanie okre-

¹⁴ Por. Т.Р. Тодоров, *България през втората и третата четвърт на X век: политическа история*, София 2006, 213-214 (niepublikowana dysertacja doktorska). Dziękuję Autorowi za udostępnienie pracy.

¹⁵ Tamże, s. 215. Obecność legatów papieskich była spowodowana ich udziałem w wyniesieniu Teofilakta Lekapena do patriarszego tronu, ale mogli oni również przywieźć zgodę Rzymu na zmianę statusu bułgarskiego arcybiskupa.

¹⁶ Polemika wobec tego stanowiska: Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum*, s. 236-247.

¹⁷ Na temat bogomilizmu literatura jest ogromna. Gwoli przykładu: D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948; S. Bylina, *Bogomilizm w średniowiecznej Bułgarii. Uwarunkowania społeczne, polityczne i kulturalne*, „Balcanica Posnaniensia” 2 (1985) 113-145; J. Spyra, *Wspólnoty bogomilskie jako próba powrotu do form życia gmin wczesnochrześcijańskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 84 (1987) 7-21; Д. Ангелов, *Богомилството*, София 1993, 84-85; S. Czarniecki, *Geneza i ewolucja dogmatu teologicznego sekty bogomilów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” 134 (2007) 25-40; S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, tłum. J. Prokopiuk – B. Zborski, Katowice 2007, 66-94; G. Miniczew, *Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach*, w: *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekł.,

ślić rozmiarów społecznego zaplecza bogomilizmu za czasów Piotra. I choć nie wiemy jakie konkretne działania przeciw jego zwolennikom on podejmował, to w dość powszechnej ocenie współczesnych uczonych widzi się w nim ich gorliwego prześladowcę. Skąd więc taka o nim opinia? Na dobrą sprawę świadectwem jego aktywności w tej sferze jest jedno źródło i to dość specyficzne. Jest nim list, wzmiankowanego już powyżej, Teofilakta, patriarchy Konstantynopola skierowany do Piotra, a będący odpowiedzią na pismo tego ostatniego¹⁸. Korespondencja Piotra z Teofilaktem obejmowała, jak się wydaje, cztery listy. Zachowany list patriarchy Konstantynopola był chronologicznie ostatnim i stanowił odpowiedź na drugie pismo Piotra. Nie wiemy kiedy został napisany. Można jedynie stwierdzić, że musiało to nastąpić w okresie sprawowania godności patriarchy, a więc między rokiem 933 a 956. Dla ścisłości epistoła ta została sporządzona przez Jana, chartofylaksa, i jedynie sygnowana przez patriarchę. Sądząc po treści listu Piotr pytał patriarchę o to jak należy postępować wobec tych, którzy związali się z bogomilizmem, a postanowili powrócić na łono Kościoła, jak i tych, którzy uparcie trwali w błędzie herezji. W odpowiedzi patriarcha wskazywał, że ci pierwsi po spełnieniu określonych warunków (w zależności od charakteru ich udziału w ruchu bogomilskim) powinni zostać przyjęci do Kościoła ortodoksyjnego. Co do drugich, to władza świecka może takich skazać na śmierć, choć sam odradzał takie postępowanie, sugerując walkę przy zastosowaniu różnych metod na rzecz ich nawrócenia. Bizantyński hierarcha ustosunkowując się do pytań Piotra i radząc mu jak ma postępować wobec heretyków, nie wykazuje się żadną wiedzą o podejmowanych przez bułgarskiego cara wobec nich działaniach. Nie dysponujemy również jakimikolwiek źródłami, które dawałyby możliwość stwierdzenia czy rady Teofilakta zostały wprowadzone przez Piotra w czyn.

Ostrożnie rzecz stawiając należałoby stwierdzić, że bogomilizm został dostrzeżony przez cara Piotra i uznany za problem, z którym wcześniej chrześcijańscy władcy Bułgarii się nie spotkali i siłą rzeczy nie wypracowali jakichś metod postępowania, i stąd szukać musiał on pomocy i rady u starszych braci w wierze – Bizantyńczyków, a konkretnie u Teofilakta. Trzeba pamiętać, że w świetle bizantyńskiej doktryny władzy na panującym spoczywał obowiązek dbania o czystość wiary wyznawanej przez jego poddanych, co było

komentarz G. Minczew – M. Skowronek – J.M. Wolski, Łódź 2015, 13-57. Nie można jednak wykluczyć, że jej początków doszukiwać się należy jeszcze za panowania Symeona. Por. *Das Hexameron des Exarchen Johannes*, t. 5, hrsg. R. Aitzetmüller, Graz 1968, 183; Ѐ. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, София 1925, 20; В. Киселков, *Съществувал ли е поп Богомил*, „Исторически Преглед” 15/2 (1958) 63; *contra* M. Loos, *Le prétendu témoignage d'un traité de Jean Exarque intitulé 'Šestodnev' et relatif aux Bogomiles*, „Byzantinoslavica” 13 (1952-1953) 59-67.

¹⁸ Na temat wzmiankowanego listu zob. m.in.: I. Dujčev, *L'epistola sui Bogomili del patriarcha Teofilatto*, w: tenże, *Medioevo bizantino-slavo*, vol. 1: *Saggi di storia politica e culturale*, Storia e Letteratura 102, Roma 1965, 283-315 (tekst listu: s. 311-315); G. Minczew, *Remarks on the Letter of the Patriarch Theophylact to Tsar Peter in the Context of Certain Byzantine and Slavic Anti-heretic Texts*, „Studia Ceranea” 3 (2013) 113-130 (tam dalsza literatura).

fundamentem ich zbawienia. Ta zasada została zaszczerpiona w Bułgarii po przyjęciu przez nią chrztu¹⁹. Co ciekawe przypomniał ją Piotrowi konstantynopoliński patriarcha w skierowanym do niego liście:

„Jakże wielkim skarbem jest dusza wierna i miłująca Boga, nasz synu duchowy oraz najlepszy i najznakomitszy z krewnych, a szczególnie jeśli będzie jednocześnie duszą władcy i przywódcy – jak Wasza – umiejącą kochać i czcić to, co dobre i pożyteczne! Prowadząc bowiem żywot roztropny i dobrze się sprawując, nie tylko sobie samej zapewnia dobro, ale również, obejmując wielce opiekuńczą troską każdego znajdującego się pod jej władzą, troszczy się dlań o to, co najistotniejsze i co dotyczy zbawienia. Cóż zaś ważniejszego czy bardziej zbawiennego nad wiarę niezepsutą i szczerą, nad zdrowe pojęcie o boskości, dzięki któremu z czystą świadomością czcimy jedyne Boga, najczystsze i najświętsze? A to właśnie jest główny składnik naszego zbawienia”²⁰.

Trzeba zauważyć, że niepokój Piotra i jego reakcja mogła być niewspółmierna do faktycznych rozmiarów ruchu bogomilskiego w jego czasach i być spowodowana szczególnym wyczuleniem głęboko religijnego władcy na kwestie czystości wyznawanej przez jego poddanych wiary²¹. Należy również mieć świadomość, że głoszone przez bogomilów poglądy i to nie tylko te, które odnosiły się do kwestii teologicznych, ale i te krytykujące istniejący porządek społeczny²², same w sobie musiały budzić niepokój władcy, nawet jeśli nie były one akceptowane i rozpowszechniane przez szersze grupy społeczne.

Jak z powyższego wynika w Piotrze widzieć można tego, który dostrzegł istnienie problemu bogomilskiego, natomiast nie brak jest podstaw do przedstawienia odpowiedzi na pytanie czy rzeczywiście prześladował on bogomilów.

3. Car Piotr wobec monastycyzmu. Piotr w pamięci historycznej Bułgarów zapisał się jako car mnich. Bułgarska cerkiew sławiła go w następujący sposób:

„Przyjdźcie wszyscy wierni, by wysławić Piotra mnicha (podkreśl. M.J.L.),
Który był carem Bułgarów z woli Boga
Raduj się, kamieniu twardy wiary Chrystusowej!

¹⁹ Już patriarcha Focjusz pouczał w tej kwestii Borysa-Michała. Por. M.J. Leszka, *Stracone złudzenia. Religijny kontekst stosunków bizantyńsko-bułgarskich w latach 863-927*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, 34.

²⁰ Dujčev, *L'epistola sui Bogomili*, s. 311, tłum. własne.

²¹ Por. również rozważania Angela Nikołowa (A. Николов, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX - края на X в.)*), София 2006, 245-269).

²² O tej sferze poglądów bogomilów tak pisał Kosma Prezbiter (*Mowa polemiczna przeciwko herezykom* 58, oprac., tłum. M. Skowronek, współpr. G. Minczew, w: *Średniowieczne herezje dualistyczne*, s. 119): „Nauczają swoich, by nie podporządkowywali się panom; zlorzecząc bogatym, nienawidzą królów; urągają starszyźnie; ganią bojarów; pracujących dla króla uważają za znienawidzonych przez Boga i każdemu słudze zakazują pracować dla jego pana”. Por. Minczew, *Słowiańskie teksty antyheretyckie*, s. 56-57; Bylina, *Bogomilizm*, s. 136-137.

Raduj się Piotrze, opoko świątyn i miasta twójego Presławia!
 Raduj się, gorliwcu czynów miłych Bogu, wyznawco i czcicielu
 Michała Archaniola!
 Raduj się, duszę swoją oczyściwszy wstrzemięźliwością i modlitwą
 I swoje ciało umartwiwszy postem, pragnieniem i pomazaniem
 mirry twojej²³.

Co wpłynęło na taki właśnie obraz Piotra? W jakiś sposób rzutować mógł na to fakt, że najprawdopodobniej sam, choć krótko, był mnichem. Stało się to tuż przed śmiercią. Niepowodzenia jakie ponosili Bułgarzy w wojnie z Rusami wpłynąć miały na stan jego zdrowia. Ponoć na wieść o pierwszej kłęsce dotknięty został atakiem epilepsji²⁴. Zdecydował wówczas o przywdzianiu mniszych szat i wstąpił do klasztoru²⁵. Przyjął zapewne tzw. małą schimę, co pozwalało mu zachować imię przyjęte na chrzcie. Jest możliwe, że wstąpił do monasteru – którego ślady znaleziono w pobliżu Złotej Cerkwi w Presławiu, bułgarskiej stolicy – związanego z panującą dynastią²⁶. Tam 30 stycznia 969 r. zmarł.

Trzeba zwrócić uwagę, że wstąpienie Piotra do klasztoru znakomicie wpiłyby się w rodzinną tradycję. Jego dziad Borys-Michał został mnichem w 889, rezygnując z tronu. Przebywał w klasztorze aż do śmierci w 907 roku. Życiu monastycznemu poświęcił się też brat Borysa-Michała – Doks. Z kolei Symeon, ojciec Piotra, przyjął mniszą schimę w Konstantynopolu i przez kilkanaście lat był mnichem. Zerwał śluby w 893, by przejąć władzę w państwie. Jest możliwe, że siostry Symeona Anna i Praksja także były mniszkami²⁷. W klasztorze z pewnością znaleźli się, choć niekoniecznie z własnej woli, Jan i Michał, bracia Piotra²⁸. Wydaje się więc, że świat mnichów był carowi Piotrowi bardzo bliski również poprzez związki rodzinne.

Wiadomo, że Piotr darzył mnichów wielkim szacunkiem, a szczególnie Jana z Riły, najbardziej znanego bułgarskiego świętego i anachoretę, twórcę wspólnoty monastycznej, z której wyrósł słynny Monaster Rilski²⁹. Car Piotr

²³ *Slużba carowi Piotrowi*, w: Иванов, *Български старини из Македония*, s. 392, tłum. Pietrow, s. 67.

²⁴ Por. Leo Diaconus, *Historiae* V 2, rec. C.B. Hase, CSHB [33], Bonnae 1828, 78.

²⁵ Niektórzy uczeni podają w wątpliwość złożenie ślubów monastycznych przez Piotra.

²⁶ Por. T. Тотев, *Родов манастир на владетелите в Преслав*, „Старобългарска Литература” 20 (1987) 120-128; G.N. Nikolov, *Die Christianisierung der Bulgaren und das Mönchtum in der Familie des Khans Boris I. Michail*, w: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, t. 1, red. M. Salamon i in., Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 93.

²⁷ Por. Nikolov, *Die Christianisierung der Bulgaren*, s. 91-97.

²⁸ O okolicznościach przyjęcia przez Michała i Jana mniszych szat zob. Leszka – Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 151-154 (tam dalsza literatura).

²⁹ Jan przyszedł na świat ok. 876 r. Nie wiemy nic pewnego o jego pochodzeniu i powodach, dla których zdecydował się na podjęcie życia pustelniczego w Górach Riły, co przyniosło mu w ostatecznym rozrachunku rozgłos i uznanie, o które przecież nie zabiegał. W konsekwencji założył wspomnianą wspólnotę, której został pierwszym igumenem. Swego życia dokonał, najpew-

był pod wrażeniem świętości Jana³⁰. Jak opowiadają hagiografowie usilnie zabiegał, choć bezskutecznie, o spotkanie ze świętym pustelnikiem, a po jego śmierci zadbał o przeniesienie szczątków Jana z rilskiej pustelni do Sredca³¹.

Jan z Riły nie był jedynym anachoretą, z którym miał nawiązać kontakt. W *Żywocie Pawła z Latros* znajdujemy informację, że bułgarski władca wysyłał do niego liczne listy, w których prosił o modlitwę w intencji zbawienia swojej duszy³².

Co ciekawe cara Piotra utożsamia się niekiedy ze starobułgarskim autorem Piotrem Mnichem (Czernorizcem). Znane są cztery jego utwory, a mianowicie: *Kazanie o poście i modlitwie*, *Pouczenie o zbawieniu duszy*, *Kazanie o życiu doczesnym* oraz *Kazanie o różnych występkach*. Być może należałoby łączyć z jego imieniem także *Modlitwę do Bogurodzicy*. Jego twórczość miała charakter głęboko religijny, eksponujący ideały chrześcijańskiej ascezy³³.

Z pewnością Piotr miał pieczę nad bułgarskimi klasztorami i wspierał je materialnie, ale żadnych szczegółów dotyczących tej kwestii nie jesteśmy w stanie podać³⁴.

Powyższe rozważania prowadzą do wniosku, że nasza wiedza o aktywności cara Piotra w sferze kościelno-religijnej, w poddanych analizie kwestiach, jest skromna, oparta na ubogim materiale źródłowym.

niej w 946 r., jednak jako eremita. Szerzej na temat życia i działalności Jana Rilskiego zob. m.in.: И. Дуйчев, *Рилският светец и неговата обител*, София 1947; I. Dobrev, *Sv. Ivan Rilski*, t. 1, Linz 2007; Б. Николова, *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България*, t. 1-2, София 2010, 790-815; Й. Андреев, *Иван Рилски*, w: Й. Андреев – И. Лазаров – П. Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 2012, 270-275.

³⁰ Por. Дуйчев, *Рилският светец*, s. 123-125; *Ziemscy aniołowie*, s. 19; por. Николова, *Монашество*, s. 274-285, 626-628 i 790-815.

³¹ Oczywiście należy z ostrożnością, w sferze szczegółów, traktować przekazy hagiografów, ale nie byłoby nic dziwnego w tym, że car, człowiek bogoboyny, chciałby spotkać się ze świętym pustelnikiem. Co do odpowiedzialności Piotra za przeniesienie szczątków Jana do Sredca, to istnieje w tej kwestii wątpliwość. Problem ten analizuje Iwan Dujczew (Дуйчев, *Рилският светец*, s. 184-197).

³² Por. T. Wiegand, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, t. III/1: *Der Latmos*, Berlin 1913, 122.

³³ Na jego temat zob. m.in. P. Павлова, *Петър Черноризец старобългарски писател от Х век*, София 1994 (wedle autorki nie da się uzasadnić słuszności poglądu o tożsamości Piotra Mnicha z carem, ale też nie da go się zanegować, tamże, s. 29-30); П. Димитров, *Петър Черноризец*, Шумен 1995 (autor utożsamia pisarza z carem Piotrem, tamże, s. 39-46; podobnie Павлов, *Векът на цар Самуил*, s. 53). Jednocześnie przeciw łączeniu tych dwóch postaci w jedną: Й. Андреев, *Кем был Черноризец Петър*, „Byzantinobulgarica” 6 (1980) 51-56 (autor w ogóle odrzuca możliwość życia i twórczą działalność tej postaci w czasach panowania cara Piotra); Николова, *Монашество*, s. 578-582.

³⁴ Szerzej na temat bułgarskiego monastycyzmu w X w. zob. Николова, *Монашество*, s. 41-270.

Car Piotr z pewnością był władcą aktywnym sferze polityki kościelnej, a do tego człowiekiem osobiście głęboko pobożnym. Można przypisać mu zasługę uzyskania dla arcybiskupa bułgarskiego tytułu patriarszego, co najpewniej nastąpiło w ramach układu z 927 r. (? 933/934 r.) i zamykało w sposób symboliczny proces dochodzenia Kościoła w Bułgarii do dojrzałości i pełnej niezależności.

Piotr jako pierwszy z bułgarskich władców zetknął się na poważnie z kwestią herezji. Mając świadomość, że spoczywa na nim, jako władcy, obowiązek dbałości o czystość wyznawanej przez jego poddanych wiary, wykazał się odpowiednią czujnością i podjął starania na rzecz powstrzymania rozwoju herezji bogomilskiej. W jaki sposób to czynił (poza konsultowaniem się z konstantynopolitańskim patriarchą) i z jakim skutkiem powiedzieć jednak nie możemy.

Związki Piotra z dynamicznie rozwijającym się za jego czasów monastycyzmem były bardzo silne – choć i w tym przypadku o szczegółach trudno mówić – czego symbolicznym wyrazem było przyjęcie przez niego tuż przed śmiercią małej schimy, a przede wszystkim fakt, że jego kult jako świętego rozwijał się wokół monastycznej sfery jego działalności.

THE ROLE OF TSAR PETER (927-969)
IN THE LIFE OF THE BULGARIAN CHURCH.
A FEW REMARKS

(Summary)

Tsar Peter was a ruler who was active in the sphere of church policy, and is pictured to have been a deep believer himself. He is credited with the fact of granting the title of patriarch to the Bulgarian archbishop, which most probably occurred under the framework of the agreement of 927 (?933/934). The act symbolically completed the process of acquiring full maturity and independence by the Church of Bulgaria.

Peter, as the first Bulgarian ruler, had to face a serious problem of heresy. Being fully aware of responsibility for orthodoxy of his subjects' creed, he was determined enough to take precautions in order to stifle the development of the Bogomil heresy. However, his actual actions (except for his consulting the patriarch) and their results are impossible to pinpoint.

On the other hand, it should be stressed that, during the rule of tsar Peter, the Bulgarian monasticism lived through a period of considerable development. The tsar contributed to that progress, though, unfortunately, details of the phenomenon are impossible to determine. Peter himself became a monk before his death, and subsequently his personal worship evolved around his involvement in the monastic movement.

Key words: tsar Peter (927-969), bogomilism, Bulgarian Church, Bulgarian medieval monasticism.

Słowa kluczowe: car Piotr (927-969), bogomilizm, Kościół bułgarski, średniowieczny monastycyzm bułgarski.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła

- Das Hexaameron des Exarchen Johannes*, t. 5, hrsg. R. Aitzetmüller, Graz 1968.
- JOANNES SCYLITZES, *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, CFHB (Series Berolinensis) 5, Berolini 1973, tłum. A. Kotłowska: Jan Skylitzes, *Zarys historii*, w: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 6: *Pisarze wieku XI*, wyd. A. Kotłowska – A. Brzóstkowska, Warszawa 2013, 106-269.
- KOSMA PREZBITER, *Mowa polemiczna przeciwko heretykom*, oprac., tłum. M. Skowronek, współpr. G. Minczew, w: *Sredniowieczne herezje dualistyczne na Balkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekł., komentarz G. Minczew – M. Skowronek – J.M. Wolski, Łódź 2015, 67-125.
- LEO DIACONUS, *Historiae*, rec. C.B. Hase, CSHB [33], Bonnae 1828.
- Περὶ τῆς Πρώτης καὶ Δευτέρας Ἰουστινιανῆς ἐκ τῶν μετὰ τὸν κώδικα νεαρῶν τίτλος β, διάταξις γ, ed. G. Prinzing, w: *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 5 (1978) 277-279.
- Służba carowi Piotrowi*, w: Й. ИВАНОВ, *Български старини из Македонија*, ред. Д. Ангелов, София 1970, tłum. J. Pietrow: *Ziemscy aniołowie niebiański ludzie. Anachoreci w bułgarskiej literaturze i kulturze*, wyb., wstęp G. Minczew, Białystok 2002, 65-68.
- [*Spis bułgarskich arcybiskupów*], w: И. БОЖИЛОВ, *Българската архиепископия XI-XII век. Списъкът на българските архиепископи*, София 2011, 91-131, tłum. fragmentów A. Brzóstkowska: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 4: *Pisarze z VIII-XII wieku*, wyd. A. Brzóstkowska – W. Swoboda, Warszawa 1997, 127-129.
- Taktikon (Beneševića)*, ed. N. Oikonomidès, w: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 237-253.

Opracowania

- ANGELOVA S. – PRINZING G., *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistria*, w: *Средновековна християнска Европа: Изток и запад. Ценности, традиции, общуване*, ред. В. Гюзелев – А. Милтенова, София 2002, 726-730.
- BILIARSKY I., *St. Peter (927-969), Tsar of the Bulgarians*, w: *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. V. Gjuzelev – K. Petkov, Sofia 2011.
- BROWNING R., *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London 1975.
- BYLINA S., *Bogomilizm w średniowiecznej Bułgarii. Uwarunkowania społeczne, polityczne i kulturalne*, „Balcanica Posnaniensia” 2 (1985) 113-145.
- CZARNECKI S., *Geneza i ewolucja dogmatu teologicznego sekty bogomilów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” 134 (2007) 25-40.
- DOBREV I., *Sv. Ivan Rilski*, t. 1, Linz 2007.

- DUJČEV I., *L'epistola sui Bogomili del patriarcha Teofilatto*, w: tenże, *Medioevo bizantino-slavo*, vol. 1: *Saggi di storia politica e culturale*, Storia e Letteratura 102, Roma 1965, 283-315.
- FERLUGA J., *John Scylitzes and Michael of Devol*, w: tenże, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 337-344.
- FINE J.V.A., *A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter I (927-969)*, „Byzantine Studies” 5 (1978) 88-95.
- FINE J.V.A., *The Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
- LESZKA M.J., *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w I. poł. X wieku*, VoxP 33 (2013) t. 59, 581-590.
- LESZKA M.J., *Stracone złudzenia. Religijny kontekst stosunków bizantyńsko-bułgarskich w latach 863-927*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, 32-39.
- LESZKA M.J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Byzantina Lodziensia 15, Łódź 2013.
- LESZKA M.J. – MARINOW K., *Carstwo bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura, 866-969*, Warszawa 2015.
- LOOS M., *Le prétendu têmeignage d'un traité de Jean Exarque intitulé 'Šestodnev' et relatif aux Bogomiles*, „Byzantinoslavica” 13 (1952-1953) 59-67.
- MINCZEW G., *Remarks on the Letter of the Patriarch Theophylact to Tsar Peter in the Context of Certain Byzantine and Slavic Anti-heretic Texts*, „Studia Ceranea” 3 (2013) 113-130.
- MINCZEW G., *Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach*, w: *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekł., komentarz G. Minczew – M. Skowronek – J.M. Wolski, Łódź 2015, 13-57.
- NIKOLOV G.N., *Die Christianisierung der Bulgaren und das Mönchtum in der Familie des Khans Boris I. Michail*, w: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archeological and Historical Evidence*, t. 1, red. M. Salamon i in., Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 91-100.
- OBOLENSKY D., *The Bogomils*, Cambridge 1948.
- PIRIVATRIĆ S., *Some Notes on the Byzantine-Bulgarian Peace Treaty of 927*, „Byzantinoslovaca” 2 (2008) 40-48.
- PRINZING G., *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 5 (1978) 269-287.
- RUNCIMAN S., *Manicheizm średniowieczny*, tłum. J. Prokopiuk – B. Zborski, Katowice 2007.
- SIMEONOVA L., *Diplomacy of the Letter and the Cross: Photios, Bulgaria and the Papacy 860s-880s*, Amsterdam 1998.
- SPYRA J., *Wspólnoty bogomilskie jako próba powrotu do form życia gmin wczesnochrześcijańskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 84 (1987) 7-21.
- SWOBODA W., *Bulgaria a patriarchat konstantynopoliński w latach 870-1018*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4: Historia, Warszawa 1972, 47-65.
- SWOBODA W., *Damian*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, VIII: *Suplementy i indeksy A-Ż*, red. A. Gąsiorowski – G. Labuda – A. Wędzki, Wrocław 1991, 13-14.
- SWOBODA W., *L'origine de l'organisation de l'Église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarchat de Constantinople (870-919)*, „Byzantinobulgarica” 2 (1966) 67-81.

- TURLEJ S., *Justyniana Prima. Niedoceniony aspekt polityki kościelnej Justyniana*, Notos – Scripta Antiqua et Byzantina 8, Kraków 2011.
- WIEGAND T., *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, t. III/1: *Der Latmos*, Berlin 1913.

- АНГЕЛОВ Д., *Богомилството*, София 1993.
- АНДРЕЕВ Й., *Иван Рилски*, w: Й. Андреев – И. Лазаров – П. Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 2012, 270-275.
- АНДРЕЕВ Й., *Кем был Черноризец Петър*, „Byzantinobulgaria” 6 (1980) 51-56.
- АТАНАСОВ Г., *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в. История, археология, култура и изкуство*, Варна 2007.
- АТАНАСОВ Г., *Първата българска патриаршийска кафедра в Дръстар и патриарх Дамян*, w: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашиев*, ред. П. Георгиев, Велико Търново 2007, 179-196.
- БОЖИЛОВ И., *Българската архиепископия XI-XII век. Списъкът на българските архиепископи*, София 2011.
- БОЖИЛОВ И. – ГЮЗЕЛЕВ В., *История на средновековна България. VII-XIV в.*, София 2006.
- ГЮЗЕЛЕВ В., *Бележки върху йерархическия статус на Българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването 865-971*, w: *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православие и неговата специфика в Българските земи*, ред. Г. Бакалов, София 1999, 98-107.
- ДИМИТРОВ П., *Петър Черноризец*, Шумен 1995.
- ДУЙЧЕВ И., *Рилският светец и неговата обител*, София 1947.
- ЗВЕЗДОВ С., *Договорът от 927 година между България и Византия*, „История” 23 (2015) 264-277.
- ЗЛАТАРСКИ В.И., *История на българската държава през средните векове*, т. I/2, *Първо българско Царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*, София 1927.
- ИВАНОВ Й., *Богомилски книги и легенди*, София 1925.
- ИВАНОВ Й., *Български старини из Македония*, ред. Д. Ангелов, София 1970.
- КИСЕЛКОВ В., *Съществувал ли е поп Богомил*, „Исторически Преглед” 15/2 (1958) 57-67.
- КРЪСТАНОВ Т., *Испански бележки за транслатио на Юстиниана Прима с българската църква преди 1018 г.*, „Шуменски Университет Епископ Константин Преславски. Трудове на Катедрите по история и богословие” 6 (2004) 80-84.
- КРЪСТАНОВ Т., *Типлите екзарх и патриарх в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан екзарх от Рим и патриарх на българските земи*, w: *Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия*, ред. Г. Ганев – Г. Бакалов – И. Тодев, София 2006, 73-86.
- ЛИТАВРИН Г.Г., *Введение християнства в Волгарии (IX – начало X в.)*, w: *Принаятие християнства народами центральной и юго-восточной Европы и крещение Руси*, ред. Г.Г. Литаврин, Москва 1988, 30-67.
- ЛИТАВРИН Г.Г., *Християнство в Болгари 927-1018 гг.*, w: *Християнство в странах восточной, юго-восточной и центральной Европы на пороге второго тысячелетия*, ред. Б.Н. Флоря, Москва 2002, 133-189.

- Николов А., *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX - края на X в.)*, София 2006.
- Николова Б., *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България*, т. 1-2, София 2010.
- Николова Б., *Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV век)*, София 1997.
- Павлов П., *Векът на цар Самуил*, София 2014.
- Павлова Р., *Петър Черноризец старобългарски писател от X век*, София 1994.
- Тодоров Т.Р., *България през втората и третата четвърт на X век: политическа история*, София 2006, 213-214 (niepublikowana dysertacja doktorska).
- Тотев Т., *Родов манастир на владетелите в Преслав*, „Старобългарска Литература” 20 (1987) 120-128.
- Тъпкова-Займова В., *Дюканжов списък*, „Palaeobulgarica” 24/3 (2000) 21-49.
- Тъпкова-Займова В., *Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква*, в: *1100 години Велики Преслав*, т. 1, ред. Т. Тотев, Шумен 1995.